

‘Daar wordt met elke hygiëne gespot’.¹ Stereotyperingen ten tijde van de heersende Spaanse griep in de Nederlandse kranten 1918-1920.

Gijs van Baalen (5666635)
BA Eindwerkstuk
Begeleider: Dr. Joost Vijselaar
Universiteit Utrecht
15 juli 2020
Aantal woorden: 7827

---

¹ Algemeen Handelsblad, ‘De Spaansche Griep’, (14 november 1918).

Abstract

Dit onderzoek is gericht op de stereotyperende beeldvorming in de Nederlandse kranten ten tijde van de Spaanse griep tussen 1918 en 1920. Pandemieën en epidemieën uit het verleden hebben laten zien dat geruchten en vooroordelen kunnen uitmonden in discriminatie, racisme en seksisme jegens bevolkingsgroepen. In het eerste hoofdstuk staan we stil bij het sociaalpsychologisch idee van stereotypen. Vervolgens bekijken we vanuit de psychologische hoek naar hoe men individueel en collectief kan reageren op een pandemie en wat voor gevolgen dit kan hebben. In de berichtgeving in de Nederlandse kranten over de heersende Spaanse griep zijn stereotyperende ideeën over bevolkingsgroepen te ontdekken. De vluchtelingen, arbeiders in de veenstreken, de bevolking van Parijs en de inheemse volkeren van overzeese gebieden werden in verschillende Nederlandse kranten gestereotypeerd. Deze stereotyperende beeldvormingen proberen we in hun historische context te verklaren.

Voorwoord

Op 20 maart 2020, de Internationale dag tegen racisme en discriminatie, vertelt wijkagent William Chew, voorzitter van het Chinese politienetwerk in Amsterdam over de discriminerende en racistische uitlatingen naar Chinezen in Nederland. De twee weken ervoor waren meer dan 2000 meldingen gedaan bij meldpunt discriminatie:

Zo was er met carnaval in een klein plaatsje onder Eindhoven een praalwagen van een Chinese restaurant-houder. Hij was zelf voor familiebezoek in het buitenland. Toen hij terugkwam stond er op de wagen 'ik heb corona'. De man heft overwogen om aangifte doen, maar was bang dat zijn dorpsgenoten wraak zouden nemen.²

Met verbazing volgde ik het nieuws over hoe Nederlanders met een Aziatische achtergrond slachtoffer werden van openlijk racisme. Het werd mij duidelijk dat de dreiging van een pandemie heel wat los maakt in de mensen. Na dat bekend werd dat het coronavirus zich buiten China aan het verspreiden was, wakkerde dat wereldwijd anti-Chinese sentimenten aan. Niet alleen Chinezen maar iedereen met een Aziatisch uiterlijk kon slachtoffer worden. 'Alerte Jaune! (Geel alarm!)' kopte de Courrier picard, een regionale krant in Frankrijk.³ De racistische beerput, die niet nieuw is, stond weer wagenwijd open liet de Chinese gemeenschap weten.

Deze zeer vervelende gebeurtenissen zijn voor mij de aanleiding geweest deze scriptie te schrijven. Bestaande vooroordelen, stereotypen en discriminerende gevoelens in de samenleving lijken blijkbaar ten tijde van crisis als deze aan het licht te komen. Als een pandemie dit bloot kan leggen, kan het een potentieel startpunt voor historisch onderzoek zijn en in deze scriptie doe ik hier een poging toe. Vanwege het coronavirus zijn de archieven en bibliotheken in Nederland gesloten geweest en heb ik de keuze moeten maken om mijn primaire bronnen digitaal te raadplegen via het krantenarchief van *Delpher*. Deze zoektocht in de oude kranten heeft mij uiteindelijk veel bruikbaar materiaal opgeleverd.

Ik wil graag mijn familie en vriendin bedanken voor de steun en toeverlaat tijdens het schrijven van mijn scriptie en het afronden van mijn bachelor geschiedenis. Ook wil ik mijn scriptiebegeleider Dr. Joost Vijselaar en studieadviseur Laurens Meindertsmas enorm bedanken voor de begeleiding en het vertrouwen.

---

² Politie Nederland, 'Chinezen laten eindelijk van zich horen', (20 maart 2020) <https://www.politie.nl/nieuws/2020/maart/21/discriminatie-tegen-chinese-nederlanders.html> [geraadpleegd op 14 juli 2020].

³ Het Parool, Bob van Huet, 'Chinezen wereldwijd gediscrimineerd vanwege coronavirus', (31 januari 2020) <https://www.parool.nl/wereld/chinezen-wereldwijd-gediscrimineerd-vanwege-coronavirus~be41f610/> [geraadpleegd op 14 juli 2020].

Inhoudsopgave

Abstract	2
Voorwoord	3
Inleiding	5
<i>Deelvragen en Methodologie.....</i>	<i>6</i>
1. Theoretisch kader	8
1.1 <i>Stereotypen .....</i>	<i>8</i>
1.2 <i>De psychologie achter een pandemie .....</i>	<i>9</i>
1.3 <i>De Nederlandse krant in 1918-1920.....</i>	<i>10</i>
2. Verloop van Spaanse griep in Nederland en de berichtgeving in de Nederlandse krant.	12
2.1 <i>Het vluchtelingendebat en stereotyperende beeldvorming in de Nederlandse kranten .....</i>	<i>13</i>
3. Berichtgeving over De Spaanse griep in Afrika en Nederlands-Indië	16
3.1 <i>Kaapstad .....</i>	<i>17</i>
3.2 <i>Tanger .....</i>	<i>18</i>
3.3 <i>Nederlands-Indië .....</i>	<i>20</i>
Conclusie.....	23
Bibliografie	25
Primaire bronnen	27

-

Inleiding

De Eerste Wereldoorlog was nog niet voorbij of er stond een nieuwe humanitaire ramp te wachten, en anders dan de ‘Grote Oorlog’, kwam deze geheel onverwachts. De Spaanse griep, of ‘Spaanse Influenza’, verspreidde zich waarschijnlijk via de Amerikaanse troepen door Europa en vervolgens maakte de rest van de wereld kennis met deze pandemie. De schattingen lopen uiteen maar tussen 50 en 100 miljoen mensen stierven aan de gevolgen van de Spaanse griep.⁴ Ook Nederland kreeg het in de zomer en herfst van 1918 het zwaar te verduren. In vergelijking met andere landen wereldwijd, bleef de Spaanse Griep in Nederland met ca. 30.000 dodelijke sterfgevallen, relatief beperkt.⁵

Ten tijde van een pandemie ontstaat er onzekerheid en bezorgdheid. Men heeft behoefte aan de juiste informatie over een onzichtbare vijand. Speculaties en foutieve aannames kunnen een probleem vormen in tijde van een dergelijke crisis. Een crisis als deze kan ook bestaande vooroordelen of frustraties over bepaalde bevolkingsgroepen aan het licht brengen. Iets wat op dit moment goed te zien is bij de huidige corona-pandemie. Denk hierbij aan de speculaties over de oorzaken van verspreiding als: ‘de Chinese eetgewoonten’⁶, ‘de Noord-Italiaanse familiecultuur’⁷ en ‘carnaval-vierende Brabanders’.⁸ Men lijkt de behoefte te hebben om een snel verspreidende ziekte in een bepaald gebied, te willen verklaren aan de hand van de culturele eigenschappen en gedragingen van een bepaalde bevolkingsgroep.

Dit is ook te zien als we kijken naar krantenartikelen en advertenties ten tijde van het heersen van de Spaanse Griep in Nederland tussen 1918 en 1920. Vanwege het snelle verspreiden en het gelijktijdig ontstaan van infectiehaarden, was het voor medici lastig om de infecties te lokaliseren. Dit droeg bij aan het ontstaan van geruchten over het verspreiden van de Spaanse griep. Mijn onderzoeksvraag is als volgt: *Wat kan de berichtgeving in Nederlandse kranten over de heersende Spaanse Griep in de periode 1918-1920 ons zeggen over toen bestaande vooroordelen, generalisaties en stereotypen over bevolkingsgroepen binnen en buiten de Nederlandse samenleving?*

---

⁴ Anne Rasmussen, ‘The Spanish Flu’ in: Jay Winter (red.), *The Cambridge History of the First World War* (Cambridge 2014) 334-357, aldaar 334.

⁵ R.A. de Melker, ‘De huisarts en ‘de Spaanse Griep’1918-1920’, *Huisarts en Wetenschap* (2005) 48, 684.

⁶ Euronews, Barry Pavel, Peter Engelke, ‘Irresponsible wet market practices led to COVID-19. China hasn’t learned its lesson’, (30 april 2020) <https://www.euronews.com/2020/04/30/irresponsible-wet-market-practices-led-to-covid-19-china-hasn-t-learned-its-lesson-view> [geraadpleegd op 15 juni 2020].

⁷ NOS, ‘Hoog dodental mede door typisch Italiaans familiecultuur’, (19 maart 2020) <https://nos.nl/nieuwsuur/collectie/13824/artikel/2327682-hoog-dodental-italie-mede-door-typisch-italiaanse-familiecultuur> [geraadpleegd op 15 juni 2020].

⁸ RTL nieuws, ‘Waarom zijn er in het noorden minder corona besmettingen?’, (18 april 2020) <https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5094341/corona-update-noorden-minder-besmettingen> [geraadpleegd op 15 juni 2020].

Deze onderzoeksvraag dient twee doelen. Ten eerste probeer ik erachter te komen hoe de Nederlandse kranten informatie verstrekten over deze nieuwe, onzichtbare vijand en hoe dat mogelijk bij kon dragen aan het ontstaan van geruchten en vooroordelen over bevolkingsgroepen. Ten tweede gebruik ik de berichtgeving over Spaanse griep om bestaande, al heersende gevoelens en ideeën over de ‘ander’ aan het licht te brengen.

Nationale en etnische stereotyperingen zijn iets van alle tijden. Het is een breed begrip en beslaat meerdere sociaalpsychologische menselijke gedragingen. Om tot een definitie te komen gebruik ik het werk van Marco Cinnirella: *Ethnic and National Stereotypes: A Social Identity Perspective*. Dit essay is onderdeel van een bundel met essays over nationaal en etnische stereotyperingen. Daarnaast gebruik ik het werk van Damir Hurémovic: *Psychiatry of a Pandemic*, een Amerikaanse psychiater met een expertise op het gebied van de psychologie achter een pandemie. Hurémovic stelt dat pandemieën uit het verleden hebben laten zien dat geruchten en vooroordelen over de ‘ander’ in sommigen gevallen heeft geleid tot discriminatie, seksisme, racisme en zelfs vervolging.

Het werk *Orientalism* van Edward Said staat bekend als één van de meest invloedrijke bijdragen aan de kritische postkoloniale theorie.⁹ De postkoloniale kritiek van Said heeft binnen de geesteswetenschappen geleid tot onderzoek naar beeldvorming en stereotypen inzake de ‘Orient’.¹⁰ In de wetenschappelijke literatuur vinden we weinig terug over stereotyperende beeldvorming ten tijde van de Spaanse griep en dit onderzoek kan een toevoeging zijn aan de bestaande literatuur over beeldvorming. De postkoloniale theorie van Said zal gebruikt worden om de bevindingen in dit onderzoek te ondersteunen.

Deelvragen en methodologie

Deze scriptie is ingedeeld in drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk wordt de theoretische context behandeld. Hier staan we stil bij het idee van etnische stereotypen en de mogelijke gevolgen hiervan. Vervolgens behandelen we de psychologie achter een pandemie. Hoe werkt een wereldwijde pandemie in op de psyche van een mens en wat zijn daar de mogelijke gevolgen van? In het laatste deel van het eerste hoofdstuk gebruik ik het werk van Dr. Huub Wijfjes, bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van radio en televisie. De vraag hoe we kranten uit die tijd moeten benaderen en welke bronnenkritiek van belang is wordt in dit hoofdstuk beantwoordt.

In het tweede hoofdstuk kijken we naar het verloop van de pandemie en wat de kranten schreven over het heersen van de Spaanse griep binnen Nederland en de omliggende landen. Hoe werd er gedacht over dit dodelijke virus dat zich in Nederland en aan de grenzen woedt en

---

⁹ Edward Said, *Orientalism* (Londen 2003) 3.

¹⁰ Michiel Leezenberg, Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2017) 352.

wat voor invloed had dit op de houding naar de vluchtelingen die na het eind van de Eerste Wereldoorlog de Nederlandse grenzen bereikten? Het derde hoofdstuk zal gaan over de berichtgeving in de Nederlandse kranten over de situatie in Kaapstad, Tanger en Nederlands-Indië. Wat voor geruchten gingen er rond en wat voor stereotyperende beeldvorming zijn te vinden in de Nederlandse kranten en hoe past dat in de historische context?

De focus in dit onderzoek ligt op de berichtgeving in de Nederlandse kranten. Het doel is om uit deze bronnen nieuwe kennis over het verleden te extraheren aan de hand van de onderzoeksvraag. Op basis van deze bronnen en de wetenschappelijke literatuur probeer ik de berichtgeving in de historische context te plaatsen. Wat we over deze bronnen kunnen vaststellen is dat deze zo aan de lezers zijn verschenen. Hoe de lezer dit geïnterpreteerd heeft kunnen we aan de hand van de krantenberichten alleen niet met zekerheid vaststellen. Ook de mogelijke redenen van de auteur en de krant om de berichten te schrijven en te publiceren moeten we in deze beschouwing openlaten. Een onderzoek op basis van andere bronnen, zou hier meer antwoord op kunnen geven.

Het onderzoek is gericht op de beschikbare krantenartikelen die op de krantenbank *Delpher* te vinden zijn. Kranten zijn zeer bruikbare primaire bronnen voor historici en kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan historisch onderzoek. Het biedt een van dag tot dag kijk op specifieke gebeurtenissen in de geschiedenis.¹¹ Dit onderzoek doet een poging om vooroordelen, generalisaties en stereotyperende beeldvormingen te ontdekken in de berichtgeving. De media in al haar vormen spelen hierin een belangrijke rol en om die reden zijn kranten bruikbare primaire bronnen voor dit onderzoek. De Nederlandse kranten besteedde veel aandacht aan de heersende influenza. Tussen juni 1918 en januari 1920 zijn circa 8000 krantenartikelen en advertenties gepubliceerd waarin gesproken werd over de Spaanse griep. Ik heb gezocht naar de artikelen en advertenties waarin het verspreiden van de Spaanse griep en de gevolgen ervan gelinkt worden aan bepaalde bevolkingsgroepen. Aan de hand van de onderzoeksvraag en binnen het theoretisch kader worden de bronnen geanalyseerd.

---

¹¹ John Tosh, *The Pursuit of History. Aims Methods and New Directions in the Study of History* (New York 2015) 78-79.

1. Theoretisch kader

1.1 Stereotypen

Het begrip 'stereotype' is een breed begrip. Marco Cinnirella heeft een interessante bijdrage geleverd aan een overzichtswerk over nationale en etnische stereotyperingen in de literatuur. Zijn bevindingen over het ontstaan en bestaan van stereotyperingen zullen gebruikt worden in dit onderzoek. Wat stereotypen gemeen hebben is dat het bepaalde overtuigingen zijn over een bevolkingsgroep. Dit kunnen individuele maar ook gedeelde overtuigingen zijn. Scherper geformuleerd zijn het overtuigingen of associaties over menselijke gedragingen, houdingen en persoonlijke kenmerken van leden behorend tot een sociale groep.¹² Stereotypen hebben vaak een negatieve associatie, maar dit hoeft niet altijd. Een voorbeeld van een positief stereotype kan zijn: artsen zijn harde werkers. Het idee dat het ontstaan van stereotypen een irrationeel startpunt heeft hoeft evenmin zo te zijn. Het is simpelweg onmogelijk om alle mensen op aarde als een uniek individu te kunnen kennen. Het komt voor dat personen behorend tot een bepaalde sociale groep zich op dezelfde manier kunnen gedragen. Om die reden kunnen stereotypen functioneel zijn omdat ze een soort voorspellende kracht met zich meebrengen wat handig zou kunnen zijn in iemands sociale leefwereld.¹³

Stereotypen kunnen door een individu of door een groep gevormd worden. Binnen de sociale wetenschappen bestaat er meer interesse voor de vraag hoe een stereotype zich ontwikkelt binnen een groep.¹⁴ Het zijn deze gedeelde stereotypen die mogelijk conflicten tussen groepen kunnen veroorzaken want deze stereotypen kunnen uitmonden in discriminatie, seksisme en racisme.¹⁵ Cinnirella erkent dat het onderscheid tussen individuele en gedeelde stereotypen van belang is omdat gedeelde stereotypen op bepaalde niveaus bestudeerd kunnen worden. Op individueel niveau kan onderzocht worden hoe stereotypen in de hersenen opgeslagen en gestructureerd worden. Op sociaalpsychologisch gebied bestudeert men stereotypen in de communicatie tussen personen en waar deze ontspringen. Deze gedeelde stereotypen komen dus aan het licht in de communicatie tussen individuen en groepen, dit kan in de literatuur, radio, televisie en andere media zijn.¹⁶ In het volgende hoofdstuk buigen wij ons over deze gedeelde stereotypen binnen de Nederlandse samenleving aan het begin van de twintigste eeuw en hoe deze verschijnen via krantenberichten en advertenties.

---

¹² C.C. Barfoot (red.), *Beyond Pug's Tour. National and Ethnic Stereotyping in Theory and Literary Practice* (Amsterdam, Atlanta 1997) 37.

¹³ Barfoot, *Beyond Pug's Tour*, 38.

¹⁴ Ibidem, 38.

¹⁵ Ibidem, 38.

¹⁶ Ibidem, 38.

Een ander belangrijk onderscheid volgens Cinnirella is het verschil tussen actieve en sluimerende stereotypen. De actieve zijn deze die circuleren binnen een samenleving en tot uiting komen binnen tenminste één sociale groep. De sluimerende stereotypen zijn voor deze scriptie het meest interessant. De 'massamedia' in al hun vormen, beheren stereotypen die niet breed gedragen worden, maar die volgens Cinnirella op de loer liggen en tot uiting kunnen komen wanneer daar de mogelijkheid toe is, bijvoorbeeld in crisistijd.¹⁷ Er zijn meerdere redenen te noemen waarom deze sluimerende stereotypen een interessant onderwerp zijn om te bestuderen. Volgens Cinnirella geeft het inzicht in de historische achtergronden van het ontstaan van gedeelde vooroordelen en zou het ons kunnen waarschuwen voor deze stereotypen die mogelijk in de toekomst actief kunnen worden. Een ander interessante observatie is dat bepaalde stereotypen kunnen ontstaan binnen een groep zonder dat één van deze leden ooit een persoon ontmoet heeft van de groep waar de stereotypen over gaan. De media spelen hierin een prominente rol. Zodra een stereotype breed gedragen en gedeeld wordt is het moeilijk voor een groep of individu om dit los te laten. Etnische stereotypen die tot uiting komen in de media, en die aan een individu verschijnen voorafgaand aan een echte ontmoeting, hebben de eigenschap om door te tijd heen onveranderd te blijven.¹⁸

1.2 De psychologie achter een pandemie

Damir Hurémovic maakt in zijn werk *Psychiatry of Pandemics* (2019) een treffende vergelijking tussen de verspreiding van de daadwerkelijke ziekteverwekker en hoe een pandemie uitbraak zich weerspiegelt in gedachten, gedrag en emotionele reacties. Bij een lichamelijke ziekte verspreidt een virus zich via cellen in het lichaam, in de incubatietijd weet het zich te vermeerderen en zal vervolgens uit de cellen barsten om de gastheer te overheersen. Zo ook broeit verkeerde informatie in de psyche van een mens, gevoed door onzekerheid om vervolgens open te barsten en zich te verspreiden via de media in de vorm van individuele of gedeelde paniek.¹⁹

Een pandemie is niet alleen de verspreiding van een lichamelijke ziekte, het komt ook voor dat deze zorgt voor de verspreiding van racistische, antisemitische en homofobe propaganda.²⁰ Een berucht voorbeeld waar duidelijk werd dat massahysterie discriminerende uitingen naar boven kon halen was de HIV epidemie waar discriminatie en racisme hoogtij vierden wereldwijd. Toen het duidelijk werd dat met name homoseksuele mannen getroffen werden door deze

---

¹⁷ Barfoot, *Beyond Pug's Tour*, 38.

¹⁸ Ibidem, 38.

¹⁹ Damir Hurémovic, *Psychiatry of Pandemics* (Manhasset 2019) 37.

²⁰ Barfoot, *Beyond Pug's Tour*, 40.

nieuwe ziekte, was dit een reden voor stigmatisering en discriminatie dat tot op de dag van vandaag speelt.²¹ Bij een naderende epidemie lijkt het er op dat primitieve driften naar boven kunnen komen en geeft men toe aan deze impulsen, waardoor collectieve hysterie kan ontstaan. Als rationeel denkende wezens en ook als wetenschapper, is het soms lastig om deze impulsen te begrijpen. Een pandemie gaat in tegen het idee dat moedernatuur het beste met ons voor heeft en dat heeft als gevolg dat de mens zoekt naar mogelijke oorzaken. Soms denkt men dit te vinden in het doen en laten van een ander.²²

Het ontstaan van geruchten is een bekend fenomeen bij een pandemie. Bij voorgaande pandemieën zijn bevolkingsgroepen slachtoffer geworden van stigmatisering, discriminatie en zelfs vervolging. De Zwarte Dood die in de veertiende eeuw door Europa woedde was aanzet tot het vervolgen van de Joden. De Joden werden verdacht van het vergiften van waterputten en beekjes.²³ Hierdoor werden Joodse gemeenschappen aangevallen, gevangengenomen en gedood in publieke terechtstellingen.²⁴ Meer recent in 2009 maakte de wereld kennis met de Mexicaanse varkensgriep, wat in de Verenigde Staten tot het stigmatiseren van Mexicaanse gastarbeiders leidden.²⁵ In 2014 werd het Ebola virus gezien als een Afrikaans probleem, wat discriminatie jegens mensen van Afrikaanse oorsprong aanwakkerden.²⁶ De huidige COVID-19 pandemie en de voorgaande SARS uitbraken hebben in sommige gevallen geleid tot anti-Chinese sentimenten.²⁷ In dit onderzoek kijken we naar de influenzapandemie van 1918-1920 en de en stereotyperende beeldvorming in de Nederlandse kranten.

1.3 De Nederlandse krant in 1918-1920

The first casualty of war is truth - Hiram Johnson (1917). 28

Om erachter komen hoe de berichtgeving over de heersende Spaanse griep tot stand kwam en hoe deze informatie zich aan het publiek verscheen, en in welke mate, moeten we eerst een blik werpen op het journalistieke landschap aan het begin van de twintigste eeuw. De Nederlandse

---

²¹ Rochelle Nieblas, Lauren Hughes, Rachael Andrews, Michael Relf, 'Reframing and Understanding the HIV Epidemic in MSM: Masculinity, Racism and Homophobia', *Journal of the Association of Nurses in Aids Care* 26 (2015) 5, 514-519, aldaar 515.

²² Hurémovic, *Psychiatry*, 41.

²³ Samuel K. Cohn, 'The Black Death and the Burning of the Jews', *Past & Present* 196 (2007) 1, 3-36, aldaar 4.

²⁴ Cohn, 'The Black Death', 4.

²⁵ Usher, 'The COVID-19 Pandemic', 316.

²⁶ Kim Usher, Joanne Durkin, Navjot Bhullar, 'The COVID-19 Pandemic and Mental Health Impacts', *International Journal of Mental Health Nursing* 29 (2020) 3, 315-318, aldaar 316.

²⁷ Ibidem, 316.

²⁸ Een regel uit de speech van Hiram Johnson (1917). <https://jhupbooks.press.jhu.edu/title/first-casualty> [geraadpleegd op 13 juni 2020].

pers veranderde na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Voorheen waren Nederlandse kranten voor een groot deel afhankelijk van buitenlandse kranten als het ging om nieuws uit buitenlands nieuws. Door de oorlog werd de Nederlandse journalistiek zelfstandiger omdat de pers niet meer kon vertrouwen op de eenzijdige berichtgeving uit omringende landen. De meeste kranten stonden achter de eigen troepen aan het front en probeerden het moreel van het volk hoog te houden.²⁹ Voor de Nederlandse pers ontstond de vraag hoe men neutraal kon zijn in die tijd. Toch leunde de Nederlandse pers op de Britse berichtgeving als het ging om buitenlands nieuws. Sinds de Boerenoorlog van 1899 was de stemming onder de Nederlandse bevolking meer anti-Brits, en daarmee pro-Duits, maar dit sloeg om nadat Nederlandse journalisten verslag uitbrachten over de terreur die de Duitsers in België aanrichtte. De verhalen over de vluchtelingenstroom en de verwoesting die de Duitsers aanbrachten in België en Noord-Frankrijk hadden ervoor gezorgd dat de Nederlanders een pro-Britse houding aannamen.³⁰

In het derde hoofdstuk zullen we zien dat de Nederlandse pers gebruik maakt van de correspondentie uit Engeland. De berichtgeving over hoe de Spaanse griep zich verspreidde in andere landen was dus niet altijd betrouwbaar omdat de strijdende mogendheden verschillende redenen hadden om de uitbraak onder de militairen en de bevolking te verzwijgen. Om die reden is het van belang om de berichtgeving met een kritisch oog te benaderen. Een ander belangrijk punt is de verzuiling van de pers. Aan de ene kant was de Nederlands pers trots op de neutrale positie die het innam maar aan de andere kant bleek het nieuwe massamedium geschikt om religieus en politieke gedachtengoed te verspreiden.³¹ Deze kranten werden een belangrijke politieke en religieuze spreekbuis maar als het aankwam op echte nieuwsitems dan waren ze afhankelijk van knip-en-plakwerk uit de grote buitenlandse kranten.³² In hoofdstuk drie zullen we hier op terugkomen.

Tegen het eind van de 19de eeuw ontwikkelde de krant in Nederland zich tot een massamedium. De nieuwe goedkopere krant bereikte nu ook de middenklasse en de arbeiders.³³ Over de oplagen van de kranten gebruik ik de cijfers uit het werk van Huub Wijfjes: In het jaar 1918 had *Het Algemeen Handelsblad* een oplage van ca. 36.000 kranten. Voor *De Tijd* was dit 5.000, *De Telegraaf* 28.500 en *De Standaard* 11.500 exemplaren.³⁴ De oplagen geven een indicatie van het bereik van deze kranten.

---

²⁹ Huub Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004) 119.

³⁰ Wijfjes, *Journalistiek in Nederland*, 122-123.

³¹ Huub Wijfjes, Frank Harbers (red.), *De Krant. Een Cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019) 137.

³² Wijfjes en Harbers, *De Krant*, 140.

³³ Wijfjes, *De Krant*, 122.

³⁴ *Ibidem*, 135.

2. Verloop van Spaanse griep in Nederland en de berichtgeving in de Nederlandse krant.

De Spaanse griep had wereldwijd desastreuze gevolgen. Het totaal aantal doden als gevolg van het influenzavirus wordt geschat op 50 tot 100 miljoen.³⁵ Dit laat in vergelijking met de 9 miljoen slachtoffers van de Eerste Wereldoorlog zien hoe genadeloos deze pandemie heeft toegeslagen. Het aantal doden in Nederland als gevolg van de influenza wordt geschat op 30.000.³⁶ De naam 'Spaanse griep' is misleidend want de griep kwam hoogstwaarschijnlijk uit Amerika overwaaien. Op 5 maart 1918 werd er op Camp Funston in Kansas een melding gedaan van een nieuwe ziekte.³⁷ Aan het eind van de maand sprak men zich uit over de zorgelijke toestand van de gedupeerden, dit vanwege de longcomplicaties die deze ziekte met zich meebracht. In maart verspreidde het virus zich in rap tempo door de Verenigde Staten om vervolgens in april de oversteek naar Europa te maken. In mei werden de eerste gevallen in het Franse leger gemeld en niet lang daarna ook in Britse en Duitse legerkampen.³⁸ De Spaanse kranten berichtten als eersten over de ernst van deze nieuwe ziekte die zich snel verspreid had. Omdat Spanje neutraal was in de Eerste Wereldoorlog, ondervond de pers geen censuur, waardoor het openlijk kon schrijven over deze geheimzinnige ziekte.³⁹ Hier heeft de Spaanse griep haar naam aan te danken.

In Nederland verliep de Spaanse griep in drie golven. De eerste voltrok zich in de zomer van 1918 en had een mildere vorm. Toen het gevaar geweken leek dook de griep weer op in het najaar en duurde voort tot de zomer van 1919. Nu had het een veel ernstiger karakter en in deze periode vielen ook veruit de meeste slachtoffers. Een derde golf werd gemeld in het voorjaar van 1920, deze verliep mild.⁴⁰ Het ziektebeeld was niet onbekend bij de Nederlandse huisartsen. De influenzaepidemie van 1889-90 had een soortgelijk verloop. Toen de Spaanse griep in oktober en november 1918 een tweede golf veroorzaakte, stonden de Nederlandse artsen echter voor een raadsel. Het ziektebeeld was velen malen verergerd en vooral jonge mensen tussen de 20 en 40 jaar werden ernstig ziek. Het begon plots met koude rillingen, hoge koorts, voorhoofdpijn, spierpijn, nachtmerries en in sommige gevallen kleurden de patiënten blauw aan. Bij schrijnende gevallen trad een longcomplicatie al snel op en gek genoeg bij jonge mensen was het sterftecijfer hoog. Bij ernstige longcomplicaties kon een patiënt binnen een paar dagen en soms zelfs binnen paar

---

³⁵ R. A. de Melker, 'De huisarts en 'de Spaanse Griep'1918-1920', *Huisarts en Wetenschap* (2005) 48, 684.

³⁶ De Melker, 'De huisarts en 'de Spaanse griep'', 685.

³⁷ Anne Rasmussen, 'The Spanish Flu' in: Jay Winter (red.), *The Cambridge History of the First World War* (Cambridge 2014) 334-357, aldaar 337

³⁸ Rasmussen, 'The Spanish Flu', 337.

³⁹ Ibidem, 340.

⁴⁰ De Melker, 'de Huisarts en 'de Spaansche griep'', 684.

uur overlijden.⁴¹

Halverwege juli 1918 bracht *De Centrale Gezondheidsraad* een advies uit aan het Nederlandse volk:

De Centrale Gezondheidsraad heeft naar aanleiding van de nieuwe ziekte, de “Spaansche griep” eenige wenken openbaar gemaakt, waaraan wij het volgende ontleenen; In acht te nemen zijn: reinheid op lichaam, kleding en woning [...]. Laat bij dag en nacht steeds zooveel mogelijk, overal, versche lucht in uwe woning toe [...] Laat, zoveel van u afhangt, geen stof worden opgejaagd in huis en in al de inrichtingen en plaatsen hierboven genoemd. Stof verontreinigt en prikkelt neus en keel en kan in een tijd van besmettelijke ziekte dubbel nadeelig zijn. Droog opvegen van den vloer is voor een deel enkel stof opjagen. Het meeste afdoende is ongetwijfeld het gebruik van een stofzuigtoestel [...]. Waar de ziekte reeds eenige uitbreiding mocht verkregen hebben is het gewenscht het besmettingsgevaar van persoon op persoon zoo mogelijk te ontgaan, door aanraking, ook met de licht ongestelden te vermijden [...].⁴²

Dit advies aan de Nederlanders is belangrijk om te kunnen begrijpen hoe men dacht de verspreiding van de Spaanse griep te kunnen bedwingen. De drie belangrijkste maatregelen uit dit bericht zijn het zorgen voor goede hygiëne, de leefruimtes stofvrij houden en het vermijden van besmettingshaarden en (licht) zieke mensen.

2.1 Het vluchtelingendebat en stereotyperende beeldvorming in de Nederlandse kranten

Op 11 juli 1918 verscheen in de *Telegraaf* het eerste bericht over een uitbraak in Nederland. Dat gebeurde in een Engels interneringskamp bij Groningen.⁴³ Deze interneringskampen waren bedoeld voor de opvang van gevluchte militairen van het front. Tegen het eind van de oorlog en de maanden erna, ontstond er een discussie over wat te doen met de rondzwerfende militairen en vluchtelingen aan de grenzen van Nederland. Aan de ene kant wilden men solidair zijn en deze militairen en vluchtelingen een onderdak aanbieden. De schoolgebouwen die gesloten waren van-

---

⁴¹ De Melker, ‘de Huisarts en ‘de ‘Spaanse griep’’, 46.

⁴² De Middelburgsche Courant, ‘De Spaansche griep’, (16 juli 1918).

⁴³ De Telegraaf, ‘De Spaansche ziekte in het Engelsche interneeringskamp’, (11 juli 1918).

wege de Spaanse griep, werden beschikbaar gesteld om militairen en vluchtelingen op te vangen.⁴⁴ Aan de andere kant was men huiverig en vroeg men zich af of het opvangen van vluchtelingen veiligheidsrisico's met zich mee kon brengen.⁴⁵ Op 12 november, de dag na de wapenstilstand, kopte het *Algemeen Handelsblad* het volgende: 'Honderdduizend ontslagen krijgsgevangenen op komst. [...] Met het oog op de in een gedeelte van ons land sterk heerschende Spaansche griep, dienen krachtige maatregelen te worden genomen, zoowel in het belang van die menschen (waarvan een honderdduizendtal wordt verwacht) zelve als in het hygiënisch belang van ons land'.⁴⁶ Uit dit bericht is op te maken dat men bang was dat de vluchtelingenstroom de situatie kon verergeren. In het *Algemeen Dagblad* van een week later wordt dit benadrukt in een bericht over de situatie in Antwerpen: '[...] Ondertussen kwamen de vluchtelingen. Uit Noord-Frankrijk en de Vogezen: vrouwen en kinderen, oude lieden en zieken. Ze brachten ons de Spaanse griep. De angst sloeg den menschen om het hart. Dagelijks was het een lange lijst van slachtoffers, gemaakt door de onbekende geheime ziekte. [...]'.⁴⁷ Er ontstond onenigheid over deze kwestie. De regering liet weten: '[...] ondanks de moeilijkheden, die zij ondervindt in verband met de voedselvoorzieningen en de Spaansche griep, zal zij de uitwijkelingen in den ruimsten zin gastvrijheid blijven verschaffen'.⁴⁸

De stereotyperende beeldvorming die in de kranten te vinden is gaan met name over het wantrouwen naar bevolkingsgroepen over het nonchalant omgaan met de eerdergenoemde hygiënemaatregelen. In de volgende casussen zal de definitie van Cinnirella over stereotypen gebruikt worden. Stereotypen zijn overtuigingen of associaties over menselijke gedragingen, houdingen en persoonlijke kenmerken van leden behorend tot een sociale groep.⁴⁹ Een duidelijk voorbeeld hiervan komt uit een krantenbericht van het *Algemeen Handelsblad*. In dit bericht werd de situatie in de regio van Drenthe beschreven. Er werd onderscheid gemaakt tussen de mensen die op de zandgronden wonen en die op de veenstreken. Deze gebieden zouden hun eigen cultuur en geschiedenis hebben. In het *Algemeen Handelsblad* van 14 november 1918 berichtte men over de situatie in de gemeente Emmen en omstreken. De Spaanse griep had daar flink huisgehouden en er was een groot tekort aan medische hulp. In het bericht stond het volgende:

---

⁴⁴ Algemeen Handelsblad, 'Spaansche griep en inkwartiering', (13 november 1918).

⁴⁵ Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant, 'Nederland. De vluchtelingen.', (2 november 1918).

⁴⁶ Algemeen Handelsblad, 'Honderdduizend ontslagen krijgsgevangenen op komst', (12 november 1918)

⁴⁷ Algemeen Handelsblad, 'De situatie te Antwerpen', (19 november 1918).

⁴⁸ Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant, 'Nederland. De vluchtelingen.', (2 november 1918).

⁴⁹ Barfoot, *Beyond Pug's Tour*, 38.

De ziekte eischt de meeste slachtoffers in het veengedeelte der gemeente. Wanneer frissche lucht in huis en een hygiënische levenswijze een invloed ten goede kunnen uitoefenen ten opzichte van de gevreesde kwaal, dan is 't verschil tusschen zand- en veengedeelte wel te verklaren. [...] In de ruim bevolkte veenketen wordt met elke hygiëne gespot. [...]50

Hier wordt er kritiek geuit op hoe de ander, in dit geval de bewoners van de veenstreken, reinheid en hygiëne niet serieus zouden nemen. In de 'veenstreken' werd turf gewonnen en het woord 'veen' werd begin twintigste eeuw gelinkt aan beroerde leefomstandigheden, armoede en drankmisbruik onder de veenarbeiders.⁵¹ Deze negatieve beeldvorming was hardnekkig en het bericht uit het *Algemeen Handelsblad* heeft hier mogelijk aan bijgedragen.⁵²

Als het ging om hygiëne in huis dan kwam het vaak aan op de vrouwen in de Nederlandse samenleving. Dat de vrouw verantwoordelijk was voor huishoudelijke taken in huis zou je tegenwoordig als een stereotype kunnen zien, in die periode was dat de stand van zaken. In de eerste helft van de twintigste eeuw waren vrijwel alle vrouwen van alle rangen en standen per definitie huisvrouw.⁵³ De vrouwen in Nederland kregen met het bericht van de gezondheidsraad een zware last op de schouders. Uit dat bericht werd duidelijk dat het huis zo veel mogelijk stofvrij moest zijn en er werden instructies gegeven hoe dat te doen. Dat de vrouw hiervoor verantwoordelijk werd extra bevestigd door advertenties over stofreiniging in de kranten die bijvoorbeeld luidden:

Mevrouw! Krachtige stofbestrijding is op 't oogenblik gebiedend noodzakelijk. Door uitkloppen worden de vloerkleeden niet stofschoon. Goederen in onze inrichting gereinigd, zijn absoluut stofvrij. Beleefd aanbevelend. Hygiënische stofreiniging.⁵⁴

Er werd in deze advertentie rechtstreeks een oproep gedaan aan de vrouwen om te zorgen voor de juiste schoonmaakmiddelen. Het stereotype dat de vrouw verantwoordelijk was voor de schoonmaak wordt in dit bericht in stand gehouden.

Halverwege oktober 1918 begon goed duidelijk te worden wat deze nieuwe ziekte kon aanrichten. Had het in de zomer nog een goedaardig karakter, nu constateerden men dat het ziekteverloop veel ernstiger was. Scholen werden gesloten en lokaal gingen de koffiehuisen en andere

---

⁵⁰ Algemeen Handelsblad, 'De Spaansche Griep', (14 november 1918).

⁵¹ M.A.W. Gerding, *De Vervening in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950* (Wageningen 1995) 34.

⁵² Gerding, *De Vervening*, 34

⁵³ Els Kloek, *Vrouw Des Huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Nederlandse huisvrouw* (Amsterdam 2009) 178.

⁵⁴ Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant, 'Advertentie Stofreinigers', (14 oktober 1918).

uitgaansgelegenheden dicht. Ook sportwedstrijden en theaters werden uitgesteld.⁵⁵ Het werd duidelijk dat grote samenkomsten het verspreiden van de griep mogelijk kon maken dus deed probeerde men aan sociale onthouding te doen. Tijdelijk lag het normale leven even plat. In Parijs dacht men daar anders over volgens het volgende krantenbericht. In het *Algemeen Handelsblad* van 19 oktober 1918 werd op de voorpagina de situatie in Europa per land medegedeeld. Het verloop van de oorlog was het belangrijkste thema maar een column over Frankrijk beschreef de situatie in Parijs:

[...] Maar een Parijzenaar den raad geven zich af te zonderen [...], dat is hetzelfde, alsof men aan een baars zou vragen de rivier vaarwel te zeggen om aan de hengelaars te ontkomen. De Parijzenaar is de man van de menigte. Het gedrang is zijn element. [...] De altijd vaardige Fransche geest schafte raad [...] Het beste ware wellicht de zaak ietwat fatalistisch op te vatten, en de boosaardige bacil tegemoet te treden met een goed humeur en met een rumgrog [...].⁵⁶

In dit bericht werd de Parijzenaar verweten fatalistisch om te gaan met het gevaar en er wordt duidelijk een stereotype geschetst van de bevolking in de Franse hoofdstad. De Parijzenaar kon je niet vragen om niet meer naar het theater of een bioscoop te gaan want het opzoeken van vertier en het begeven in de drukte hoorde bij de cultuur van een Parijzenaar. Het idee dat de ander te nonchalant omgaat met een besmettelijke ziekte is een terugkerend thema in deze scriptie.

In dit hoofdstuk hebben we gekeken naar de Nederlandse krant en aan de hand van de hoofdvraag zijn de beschikbare krantenberichten geanalyseerd. In het volgende hoofdstuk kijken we naar de berichtgeving over de situatie in Afrika en Nederlands-Indië en in hoeverre er sprake was van stereotyperende beeldvorming in de Nederlandse kranten.

3. Berichtgeving over de Spaanse griep in Afrika en Nederlands-Indië

De Spaanse griep had grote gevolgen voor het Europese continent. Ook Noord en Zuid-Amerika kregen het zwaar te verduren. In Afrika en Azië vielen relatief de meeste dodelijke slachtoffers en zorgde de Spaanse griep voor een totale ontwrichting van de samenleving. In Sierra Leone stierf 3 tot 6 procent van de bevolking aan de gevolgen van de Spaanse griep⁵⁷. De bemanning van westerse oorlogsschepen had de Spaanse griep naar het Afrikaanse continent overgebracht.⁵⁸ In India

---

⁵⁵ Algemeen Handelsblad, 'Spaansche griep', (20 oktober 1918).

⁵⁶ Algemeen Handelsblad, 'Griep-gedachten', (19 oktober 1918).

⁵⁷ Michael R. Snyder, Sanjana J. Ravi, '1818, 1918, 2018: Two Centuries of Pandemics', *Health Security* 16 (2018) 6, 410-415, aldaar 412.

⁵⁸ Snyder, '1818, 1918, 2018, 412.

zijn soortgelijke cijfers vastgesteld met 13 tot 17 miljoen dodelijke slachtoffers wat circa zes procent van de bevolking betekende.⁵⁹ De reden voor dit hoge sterftecijfer in het mondiale zuiden en het oosten, had te maken met het slecht functioneren of geheel ontbreken van een effectieve volksgezondheidsorganisatie in deze regio's. Daarnaast waren ondervoeding en armoede een belangrijke factor.⁶⁰ Over de hele wereld waren medici overdonderd door deze griepuitbraak. De Informatievoorziening over de oorzaken en gevolgen van de Spaanse griep was daardoor in de beginfase zeer schaars. Doktoren waren overwerkt en hadden niet de mogelijkheid om informatie over de patiënten te verstrekken.⁶¹ De dodenaantallen werden geschat en over de oorzaken was nog veel onduidelijkheid.⁶²

In dit hoofdstuk behandelen we drie casussen. Als eerste behandelen we de berichtgeving over Spaanse griep in Kaapstad. In de Nederlandse kranten werden generalisaties en stereotypen geschetst over de Afrikaanse bevolking. Vervolgens bekijken we de krantenberichten die gaan over de situatie in Tanger. De Nederlandse kranten schetsten een beeld van de inheemse bevolking op basis van verdraaide berichtgeving. Als laatst behandelen we de Spaanse griep in Nederlands-Indië en de stereotyperende beeldvorming in de media.

3.1 Kaapstad

Vanuit de Zuid-Afrikaanse steden verschenen al snel berichten dat ook daar de Spaanse griep veel slachtoffers had gemaakt. 'De industrieën en het maatschappelijk leven is als verlamd', schreef het *Algemeen Dagblad* op 11 oktober 1918.⁶³ In Kaapstad alleen al zorgde de Spaanse griep voor 400 doden per dag.⁶⁴ Terwijl het virus zich snel verspreidde en veel slachtoffers maakte, ontstonden ook de geruchten over de mogelijke oorzaken voor het uitbreken van deze ziekte. In sommige gevallen legde de Europeanen de schuld deels bij de Afrikaanse bevolking omdat zij te onzorgvuldig zouden zijn.⁶⁵ Daartegenover werden geruchten verspreid dat Europeanen deze ziekte als wapen hadden ingezet om de inheemse bevolking uit te dunnen.⁶⁶ In het *Algemeen Dagblad* van 19 februari 1919 werd er bericht over een incident in Kaapstad waarbij een delegatie van Zuid-Afrikaanse nationalisten niet aan boord van een Brits schip mochten komen omdat een

---

⁵⁹ Snyder, '1818, 1918, 2018', 412

⁶⁰ Ibidem, 412.

⁶¹ K. David Patterson, Gerald F. Pyle, 'Geography and Mortality of the 1918 Influenza Pandemic', *Bulletin of the History of Medicine* 65 (1991) 1, 4-12, aldaar 13.

⁶² Patterson, 'Geography and Mortality', 13.

⁶³ Algemeen Handelsblad, 'De Spaansche griep in de Kaapprovincie', (11 oktober 1918).

⁶⁴ Howard Phillips, *Epidemics: The Story of South Africa's Five Most Lethal Human Diseases* (Athens 2012) 70.

⁶⁵ Phillips, *Epidemics*, 71.

⁶⁶ Ibidem, 71.

vooraanstaand nationalist een beledigende opmerking had gemaakt in het Zuid-Afrikaanse parlement. De Britse bemanning van de 'Durham Castle' eiste een openbare verontschuldiging van de 'Afrikanernationalisten' omdat zij de heersende influenza-epidemie 'de khaki-pest' hadden genoemd.⁶⁷ Met 'khaki' wordt de geelbruine kleur van het Britse legeruniform bedoeld.⁶⁸ De Engelse militairen werden door veel Zuid-Afrikanen verweten dat ze de Spaanse griep uit Europa naar Zuid-Afrika gebracht zouden hebben en het woord 'khaki' werd door de Zuid-Afrikanen als scheldwoord gebruikt als ze over Britse militairen spraken.⁶⁹

Bij het lezen van deze Nederlandse kranten is het aannemelijk dat de lezer het idee kreeg dat de 'kleurlingen' meer kans hadden op besmetting dan de Europeanen. In *De Telegraaf* van 11 oktober 1918 werd vermeld dat de Engelse pers over veel doden aan de Zuid-Afrikaanse kust had bericht, en 'dat ook daar de kleurlingen buitengewoon gevoelig voor de gevreesde ziekte gebleken zijn'.⁷⁰ Het idee dat Afrikaanse mensen fysiologisch gezien vatbaarder waren voor besmettelijke ziekten, was algemeen geaccepteerd, ook onder medici.⁷¹ Dit was niet nieuw voor Zuid-Afrika. Raciale, etnische en fysiologische theorieën over vatbaarheid en ziekten, ontstonden tegen het eind van de negentiende eeuw en werden breed gedragen tot halverwege de twintigste eeuw.⁷² Het feit dat de Afrikaanse bevolking velen malen harder getroffen werden, had niet te maken met vatbaarheid. Het had te maken met het discriminerende beleid omtrent volksgezondheid en de ontzegging tot medische en sanitaire voorzieningen. De arbeiders werkten en leefden geconcentreerd in de buitenwijken waardoor ziekten makkelijk konden verspreiden.⁷³ Het bericht in *De Telegraaf* hield het stereotype in stand van de 'kleurling' die minder aangepast en fysiek vatbaarder voor ziekten zou zijn.

3.2 Tanger

Als verklaring voor het veelvuldig heersen van de Spaanse griep onder de lokale bevolking in Afrika, en specifiek in de Noord-Marokkaanse stad Tanger, berichtte *De Standaard* op 9 oktober 1918 het volgende: 'De *Times* meldt uit Tanger d.d. 3 o[k]tober dat de Spaansche griep zich daar, tengevolge van de zorgeloosheid der Mooren, vreeselijk verspreidt en veelal in longontsteking

---

⁶⁷ Algemeen Handelsblad, 'De Nationalistische Delegatie', (18 februari 1919).

⁶⁸ Jane Tynan, *British Army Uniform and the First World War: Men in Khaki* (London 2013) 1.

⁶⁹ Phillips, *Epidemics*, 71. ; Elsabé Brink, 'In a time of plague: Memories of the "Spanish" flu epidemic of 1918 in South Africa by Howard Phillips – a review', (24 april 2020) <https://www.lit-net.co.za/in-a-time-of-plague-memories-of-the-spanish-flu-epidemic-of-1918-in-south-africa-by-howard-phillips-a-review/> [geraadpleegd op 20 juni 2020].

⁷⁰ De Telegraaf, 'De Spaansche griep in Afrika', (11 oktober 1918).

⁷¹ Wiseman Chijere Chirwa, 'Aliens and AIDS in Southern Africa: The Malawi-South Africa Debate', *African Affairs* 97 (1998) 386, 53-79, aldaar 54.

⁷² Chirwa, 'Aliens and AIDS', 54.

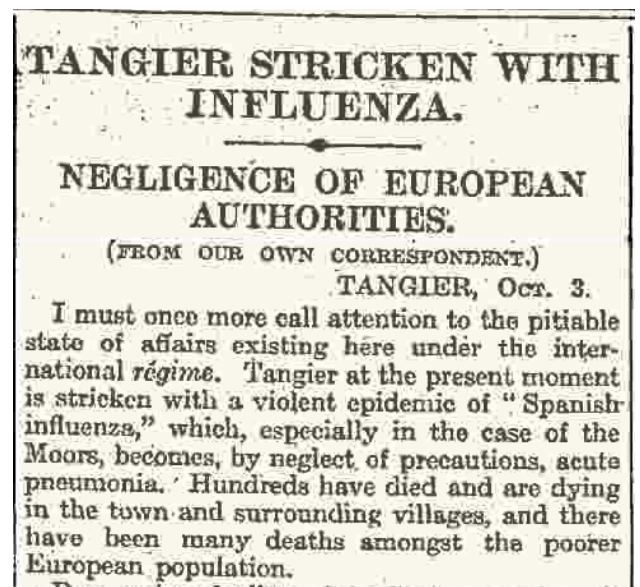
⁷³ Ibidem, 54.

overgaat [...]'.⁷⁴ In het *Algemeen Dagblad* van 9 oktober vinden we een soortgelijk bericht: 'De *Times* verneemt uit Tanger d.d. 7/10 dat daar de Spaansche influenza epidemisch woedt, en zich tengevolge van de veronachtzaming door de Inlandsche bevolking van de voorzorgen in vele gevallen overgaat in longontsteking'.⁷⁵ De berichtgeving in de Nederlandse kranten benadrukte dat de lokale bevolking het mede aan zichzelf te danken zou hebben. Om een idee te krijgen van de toen heersende vooroordelen is het goed om stil te staan bij deze berichten.

In het eerste hoofdstuk hadden we al gezien hoe de Nederlandse pers na 1914 een meer pro-Britse positie had ingenomen. Dit verklaart waarom de Nederlandse kranten *The Times* aanhaalden in hun journalistiek. Als we kijken naar het oorspronkelijke bericht uit *The Times* van 3 oktober 1918, en dit vergelijken met de berichten uit de Nederlandse kranten, dan kunnen we een opmerkelijk verschil ontdekken. Waar *De Standaard* over 'de zorgeloosheid der Mooren' schreef en het *Algemeen Dagblad* over 'de veronachtzaming door de inlandsche bevolking', stond in het oorspronkelijk bericht van *The Times* iets anders, namelijk het volgende:

Vertaling: Tanger geraakt door influenza. Nalatigheid door de Europese autoriteiten. Van onze eigen correspondent. Tanger, 3 oktober. Ik moet nogmaals wijzen op de beklagenswaardige stand van zaken hier onder het internationale regime. Tanger is op het moment getroffen door een ernstige epidemie, ook wel de 'Spaanse influenza', welke als gevolg van het nalaten van de voorzorgsmaatregelen, en in het bijzonder bij de Moren, uitmondt in longontstekingen [...].⁷⁶

De kop van het artikel spreekt nadrukkelijk over de 'negligence of European authorities' dus de nalatigheid door de Europese autoriteiten en niet die van de inheemse bevolking. Met de autoriteiten, in dit bericht ook wel het 'internationale regime' genoemd, wordt de Spaanse heerschappij bedoeld, die na 1904 over het noorden van Marokko bestond. Het zuiden van Marokko was na 1912 een Frans protectoraat.⁷⁷ Het bericht van de Engelse pers over de nalatigheid van het internationale regime is mogelijk politiek gemotiveerd gezien het feit dat de Engelse pers sinds het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog onder de censuur van de overheid stond en vanwege historische

⁷⁴ De Standaard, 'Varia', (9 oktober 1918).

⁷⁵ Algemeen Handelsblad, 'De Spaansche griep', (9 oktober 1918).

⁷⁶ The Times, 'Tanger Stricken With Influenza', (8 oktober 1918).

⁷⁷ Susan G. Miller, *A History of Modern Morocco* (Cambridge 2013) 88.

onenigheid tussen de Europese machten over de Noord-Afrikaanse stad.⁷⁸

Wat kunnen we hieruit concluderen? In Nederland verscheen het bericht aan de lezer met de boodschap dat de Spaanse griep veel slachtoffers had geëist omdat de lokale bevolking zichzelf verwaarloosd zou hebben. Deze uitspraken in *De Telegraaf* en het *Algemeen Handelsblad* stereotyperen de 'Moor' als nalatig en nonchalant. In Engeland kon men in de krant lezen dat de lokale bevolking slachtoffer werd van de nalatigheid door de internationale autoriteiten. De vraag blijft staan waarom *De Standaard* en het *Algemeen Dagblad* het oorspronkelijk bericht uit *The Times* verdraaid hebben. Vanwege de complexe geopolitieke situatie tijdens en na de Eerste Wereldoorlog en door het onzekere journalistieke landschap in Engeland en Nederland, is dit lastig te achterhalen en valt buiten dit onderzoek. Wat hier van belang is, is hoe deze berichten bijdragen aan het vormen van stereotyperende ideeën over de 'Mooren' op basis van verdraaide informatie. Vergelijkbaar met berichtgeving over de 'kleurlingen' in Kaapstad, wordt de snelle verspreiding van de Spaanse griep hier dus verklaard aan de hand van vooroordelen en generalisaties over de ander.

3.3 Nederlands-Indië

In 1918 en 1919 stond het huidige Indonesië onder het gezag van het Nederlandse Koninkrijk en het hoge dodental in het oosten was onderwerp van discussie in het Nederlands parlement en in de media. In juni 1918 maakten de westelijke eilanden van het archipel kennis met de influenza en de eerste influenzagolf duurde voort tot augustus van hetzelfde jaar. De tweede golf begon in oktober en was verantwoordelijk voor de meeste doden en duurde tot december 1918.⁷⁹ Het lot dat de inheemse bevolking in Zuid-Afrika en Marokko onderging, voltrok zich ook in Nederlands-Indië. Het *Algemeen Handelsblad* schreef op 11 februari 1919: 'Het kerkhof geleek net een pasar (markt), zo vol was het van de mensen, die hun familieleden hielpen begraven. Wie in Indië wel eens een pasar heeft bezocht, weet wat dit betekent'.⁸⁰

Er was een schatting gemaakt dat een miljoen Indiërs aan de Spaanse griep gestorven zouden zijn. Dit werd weersproken in een bericht van *De Standaard* van 5 februari 1919 waarin het totale sterftcijfer, inclusief influenzadoden, van juli tot en met november 1918 uitkwam op 796.500.⁸¹ Recente studies laten zien dat de eerdergenoemde schatting van 1 miljoen niet overdreven was en dat het Aziatische continent het hardst was getroffen door de Spaanse griep en het

---

⁷⁸ Eberhard Demm, 'Propaganda and Caricature in the First World War', *Journal of Contemporary History* 28 (1993) 1, 163-192, aldaar 165.

⁷⁹ Patterson, 'Geography and Mortality', 8.

⁸⁰ *Algemeen Handelsblad*, 'De Sterftcijfers', (11 februari 1919).

⁸¹ *De Standaard*, 'De Sterftcijfers waren overdreven', (5 februari 1919).

totaalaantal influenzadoden in Nederlands-Indië wordt geschat op 1.5 miljoen.⁸² Armoede, honger en het ontbreken van een effectieve gezondheidsorganisatie worden gezien als de voornaamste redenen dat de Spaanse griep veel slachtoffers eisten in de meeste delen van Aziatisch continent.⁸³ De Spaanse griep had genadeloos toegeslagen en in het Nederlands parlement werd de vraag gesteld of de Indische regering voldoende medische maatregelen had getroffen om het hoge dodental te voorkomen. Het bestuur van de *Bond van Nederlands-Indische Geneeskundigen* had hierop geantwoord dat overal ter wereld, rijk of arm, velen doden waren gevallen als gevolg van het bijzondere karakter van de Spaanse griep en dat medische tekortkomingen vanuit de Indische regering niet de reden was van het hoge dodental.⁸⁴

De berichtgeving in de Nederlandse kranten laat zien dat het hoge dodental in Nederlands-Indië het politieke en publieke debat bezighield. De vraag was of het mogelijk voorkomen had kunnen worden. In het Nederlands parlement werd de vraag gesteld hoe het kon dat veel kinderen in de Indische regio Tjilatjap stierven door honger en ziekten en het antwoord van de Minister van Koloniën was dat men met deze beweringen over het hoge dodental onder de kinderen in deze regio had overdreven. Volgens de minister kozen de wezen zelf voor het zwerven en niet voor 'een geregelde levenswijze in de barakken' die aangeboden werd.⁸⁵

In het *Algemeen Handelsblad* van 13 maart 1919 werd een situatie beschreven waarin de inheemse bevolking verweten werd niet de medicijnen en adviezen van de doctoren op te volgen:

In gewone dagen zullen ze [inlandse ambtenaren] oprecht boos schijnen wanneer de domme kampongman niet naar de dokter en het hospitaal, maar wèl naar den *doekoer* wandelt [...] Maar toen de geheimzinnige ziekte en de dokter kwam[en], toen ze kinine-pillen en aspirine-poeders ontvingen, toen werden de pillen en poeders op een veilige plaats verstoppt en 's avonds kwam de doekoer langs het achtertrapje binnen en prevelde spreuken en mengde zalfjes en olietjes en smeerde den zieke rijkelijk met welriekendheden en ongerechtigdheden in en... ja, en als de zieke dan dood ging, was het de wil en de bedoeling van toean Allah geweest. En daaraan kan geen dokter niets veranderen.⁸⁶

Verder staat in dit bericht dat 'het begrip van hygiëne nog te klein is' en 'dat zij het door koorts verhitte lichaam niet moeten afkoelen met koud badwater'.⁸⁷ Deze observaties komen overeen met de

---

⁸² Patterson, 'Geography and Mortality', 17. ; Siddharth Chandra, 'Mortality from the Influenza Pandemic of 1918-1919 in Indonesia', *Population Studies* 67 (2013) 2, 185-193, aldaar 185.

⁸³ Snyder, '1818, 1918, 2018', 412.

⁸⁴ *Algemeen Handelsblad*, 'De griep in Indië', (27 februari 1919).

⁸⁵ *Algemeen Handelsblad*, 'Weezenverzorging', (13 maart 1920).

⁸⁶ *Algemeen Handelsblad*, 'Onze Oost. Verspreide Berichten', (13 maart 1919).

⁸⁷ *Algemeen Handelsblad*, 'Onze Oost. Verspreide Berichten', (13 maart 1919).

eerdergenoemde berichten over de situatie in Tangerang. Het gebrek aan besef van hygiëne en zelfverwaarlozing werden gezien als oorzaken voor de vele doden.

In de *Sumatra Post* van 13 maart 1919 werd kritiek geuit op het beleid van de Nederlands-Indische regering vanwege de zorgelijke toestanden in de grote steden. In dit bericht werd een oproep gedaan om de havensteden 'weer gezond te maken' want deze waren in de loop der tijd verwaarloosd en een besmettingshaard voor veel ziekten geworden.⁸⁸ Wat voor dit onderzoek van belang is zijn de beweringen over de Indonesische bevolking: '[...] Zichzelf beschermen, dat [kan] de Indonesische bevolking niet. Daartoe zijn ze te arm, te onwetend, te achterlijk, te zorgeloos. Dat moet het Westersche intellect, het Westersche kapitaal doen. [...]'.⁸⁹

De wijze waarop in dit bericht de Indonesische bevolking afgeschilderd werd als 'onwetend, achterlijk en zorgeloos' en de bewering dat deze volkeren zichzelf niet konden beschermen, past binnen de kritische postkoloniale theorie van onder anderen Edward Said die stelt dat het 'Westen' en het 'Oosten' als culturele identiteiten in feite gecreëerd zijn door het 'Westen' en dat de 'Orient' ondergeschikt was aan de westerse dominantie en ook gerechtvaardigd werd.⁹⁰ Het proces waarin het 'Westen' de 'Orient' politiek, ideologisch, sociologisch en wetenschappelijk gecreëerd en gedomineerd heeft wordt door Said 'oriëntalisme' genoemd. Said stelt in zijn werk *Orientalism* dat door culturele hegemonie en dominantie, de stem van de 'Orient' in feite weggenomen was door het 'Westen' en het dominante beeld over de 'Orient' gebaseerd was op de stereotyperende beeldvorming gecreëerd door het 'Westen'.⁹¹ Het bericht uit de *Sumatra Post* was een duidelijk voorbeeld van hoe men dacht over die politieke en ideologische dominantie en in dit bericht was die rechtvaardiging goed te zien. In het volgende bericht uit de *Sumatra Post* van 6 november 1918 komt het idee van 'wetenschappelijke hegemonie' goed naar voren:

In verband met de influenza zijn dezer dagen in ons blad Inlandsche recepten aan de hand gedaan, die afdoende tegen deze ziekte werden genoemd. De influenza brengt aldus weder het oude Indische vraagstuk der waarde van de Inlandsche geneesmiddelen naar voren. Een feit is 't dat bij primitieve volkeren de intuïtie de wetenschap vervangt. Dieren, in de volle natuur zich vrij kunnende bewegen, vinden, in geval van ziekte, bij intuïtie de genezende kruiden, zegt men. Bij primitieve volkeren heeft de empirie geleid tot een soort egen pharmacopée [...] Bij ons is echter meermalen de vraag opgekomen, waarom de tropische geneeskunde zich tot nu toe zoo weinig met deze Inlandsche pharmacopée heeft beziggehouden, waarom deze nooit eens wetenschappelijk is onderzocht.⁹²

---

⁸⁸ De *Sumatra Post*, 'Nederlands-Indië', (6 maart 1919).

⁸⁹ De *Sumatra Post*, 'Nederlands-Indië', (6 maart 1919).

⁹⁰ Said, *Orientalism*, 3.

⁹¹ Tosh, *The Pursuit of History*, 241-242. ; Said, *Orientalism*, 58.

⁹² De *Sumatra Post*, 'De influenza', (6 november 1918).

Van belang is hoe in het bericht vastgesteld werd dat primitieve volkeren aan de hand van ‘intuïtie’ de geneeskunde bedreven in vergelijking tot de (westerse) wetenschap. Dit bericht was symbolisch voor het koloniale beleid dat aan het begin van de twintigste eeuw opkwam, namelijk de ‘ethische politiek’, wat in feite de Nederlandse variant was van het ‘moderne imperialisme’. Enerzijds had men interesse voor de inheemse culturen en gebruiken. Deze werden intensief bestudeerd door Nederlandse geleerden als arabist Christiaan Hurgronje en rechtswetenschapper Cornelis van Vollenhoven.⁹³ Anderzijds streefde men naar modernisering naar westers model met als doel de welvaart te bevorderen.⁹⁴

Samenvattend had de Spaanse griep desastreuze gevolgen voor de Indische archipel. Met name op Java, het dichtstbevolkte eiland, was deze humanitaire ramp niet te overzien. De berichtgeving laat zien dat men in Nederland op de hoogte was van de situatie in Nederlands-Indië en dat dit de gemoederen bezighield. De slechte leefomstandigheden en ondervoeding in de koloniale gebieden hebben bijgedragen aan noodlottige verloop van de Influenzapandemie.⁹⁵ Dit werd weersproken en vanuit de regering werd medegedeeld dat het niet de ramp had kunnen voorkomen vanwege het bijzondere karakter van de Spaanse griep en het lijkt alsof het noodlottige verloop buiten de invloed van de koloniale regering werd gelegd. Er was kritiek op het koloniale bestuur en met de stereotyperende beeldvorming over de inheemse bevolking dat afgeschilderd werd als achterlijk, onwetend en zorgeloos, werd de koloniale overheersing gerechtvaardigd.

Conclusie

Aan de hand van de onderzoeksvraag en binnen het theoretische kader zijn de Nederlandse krantenberichten bestudeerd. De hoofdvraag was: *Wat kan de berichtgeving in Nederlandse kranten over de heersende Spaanse Griep in de periode 1918-1920 ons zeggen over toen bestaande vooroordelen, generalisaties en stereotypen over bevolkingsgroepen binnen en buiten de Nederlandse samenleving?* We kunnen concluderen dat in de Nederlandse berichtgeving over de Spaanse griep stereotypen, vooroordelen en generalisaties te ontdekken zijn. In dit onderzoek is geprobeerd deze in een historische context te plaatsen aan de hand van wetenschappelijke literatuur.

In het eerste hoofdstuk hebben we vanuit sociaalpsychologische hoek ‘stereotypen’ gedefinieerd. Volgens Cinnirella ‘beheren’ de media stereotypen die aan het licht komen als daar de kans toe is. Vervolgens is het werk van Hurémovic aan bod gekomen en zijn werk laat zien dat tij-

---

⁹³ J.C.H. Blom, E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amersfoort 2012) 339.

⁹⁴ Blom en Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, 339.

⁹⁵ Patterson, ‘Geography and Mortality’, 13.

dens pandemieën, naast de verspreiding van besmettelijke ziekten, ook discriminerende gedachten kunnen ontstaan wat kan uitmonden in stigmatisering, discriminatie en racisme. In het tweede hoofdstuk is het verloop van de Spaanse griep behandeld en in de berichtgeving ten tijde van de Spaanse griep was te zien dat een deel in Nederland wantrouwig werd naar de binnenkomende vluchtelingen omdat deze mogelijk ziekten mee konden brengen. De berichtgeving laat ons zien dat men in Nederland verdeeld was over deze problematiek. De negatieve beeldvorming over arbeiders uit de veenstreken is tenminste in één krantenbericht over de Spaanse griep terug te zien en de Parijzenaren werden verweten fatalistisch om te gaan met de heersende ziekte en in het *Algemeen Handelsblad* werd een duidelijk stereotype geschetst over de Parijzenaar.

De Nederlandse persorganen probeerden tijdens de Eerste Wereldoorlog zelfstandig en neutraal te zijn maar toch is te zien dat journalisten deels leunden op de Engelse berichtgeving. Het idee dat 'gekleurde' mensen vatbaarder waren voor besmettelijke ziekten paste in het idee dat de 'gekleurde' rassen fysiologisch minder 'fit' waren. In de Nederlandse berichtgeving over de situatie in Tanger was te lezen dat de oorzaak van het snel verspreiden van de Spaanse griep verklaard werd aan de hand van de veronachtzaming en verwaarlozing door de inheemse bevolking. Deze beweringen op zichzelf zijn stereotyperend te noemen en de verdraaiing van het oorspronkelijke bericht uit *The Times* is opvallend. De Spaanse griep had grote gevolgen voor de gekoloniseerde gebieden en Nederlands-Indië voltrok zich een humanitaire ramp. De berichtgeving laat zien dat de velen doden het politieke en publieke debat bezighield. Als verklaring voor het noodlottige verloop van de Spaanse griep stond in de *Sumatra Post* dat de Indische regering te weinig had gedaan om de inheemse bevolking te voorzien van de nodige medische en sanitaire behoeften en de stereotyperende beeldvorming had als functie om de koloniale overheersing te rechtvaardigen.

Bibliografie

1. Barfoot, C.C. (red.), *Beyond Pug's Tour. National and Ethnic Stereotyping in Theory and Literary Practice* (Amsterdam, Atlanta 1997).
2. Barry Pavel en Peter Engelke, 'Irresponsible wet market practices led to COVID-19. China hasn't learned its lesson', (30 april 2020) <https://www.euronews.com/2020/04/30/irresponsible-wet-market-practices-led-to-covid-19-china-hasn-t-learned-its-lesson-view>
3. Blom, J.C.H., Lamberts E. (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Amersfoort 2012)
4. Brink, Elsabé, 'In a time of plague: Memories of the "Spanish" flu epidemic of 1918 in South Africa by Howard Phillips – a review', (24 april 2020) <https://www.litnet.co.za/in-a-time-of-plague-memories-of-the-spanish-flu-epidemic-of-1918-in-south-africa-by-howard-phillips-a-review/> .
5. Chandra, Siddharth, 'Mortality from the Influenza Pandemic of 1918-1919 in Indonesia', *Population Studies* 67 (2013) 2, 185-193.
6. Chirwa, Wiseman Chijere, 'Aliens and AIDS in Southern Africa: The Malawi-South Africa Debate', *African Affairs* 97 (1998) 386, 53-79.
7. Cohn, Samuel K., 'The Black Death and the Burning of the Jews', *Past & Present* 196 (2007) 1, 3-36, aldaar 4.
8. Demm, Eberhard, 'Propaganda and Caricature in the First World War', *Journal of Contemporary History* 28 (1993) 1, 163-192.
9. Gerding, M.A.W., *De Vervening in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950* (Wageningen 1995).
10. Howard Phillips, *Epidemics: The Story of South Africa's Five Most Lethal Human Diseases* (Athens 2012).
11. Hurémovic, Damir, *Psychiatry of Pandemics* (Manhasset 2019).
12. Leezenberg, Michiel, De Vries, Gerard, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2017).

13. Melker, R.A., 'De huisarts en 'de Spaanse Griep'1918-1920', *Huisarts en Wetenschap* (2005) 48.
14. Miller, Susan R., *A History of Modern Morocco* (Cambridge 2013).
15. Nieblas, Rochelle, Lauren Hughes, Rachael Andrews, Michael Relf, 'Reframing and Understanding the HIV Epidemic in MSM: Masculinity, Racism and Homophobia', *Journal of the Association of Nurses in Aids Care* 26 (2015) 5, 514-519.
16. NOS, 'Hoog dodental mede door typisch Italiaans familiecultuur', (19 maart 2020)
<https://nos.nl/nieuwsuur/collectie/13824/artikel/2327682-hoog-dodental-italie-mede-door-typisch-italiaanse-familiecultuur>.
17. Phillips, Howard, *Epidemics: The Story of South Africa's Five Most Lethal Human Diseases* (Athens 2012).
18. Patterson, K. David, F. Pyle, Gerald, 'Geography and Mortality of the 1918 Influenza Pandemic', *Bulletin of the History of Medicine* 65 (1991) 1, 4-12.
19. Rasmussen, Anne, 'The Spanish Flu' in: Jay Winter (red.), *The Cambridge History of the First World War* (Cambridge 2014) 334-357.
20. RTL Nieuws, 'Waarom zijn er in het noorden minder corona besmettingen?', (18 april 2020)
<https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/5094341/corona-update-noorden-minder-besmettingen>
21. Said, Edward, *Orientalism* (Londen 2003).
22. Snyder, Michael R., Sanjana J. Ravi, '1818, 1918, 2018: Two Centuries of Pandemics', *Health Security* 16 (2018) 6, 410-415.
23. Tosh, John, *The Pursuit of History. Aims Methods and New Directions in the Study of History* (New York 2015).
24. Tynan, Jane, *British Army Uniform and the First World War: Men in Khaki* (London 2013).

25. Usher, Kim, Joanne Durkin, Navjot Bhullar, 'The COVID-19 Pandemic and Mental Health Impacts', *International Journal of Mental Health Nursing* 29 (2020) 3.

26. Wijffes, Huub, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).

27. Wijffes, Huub Frank Harbers (red.), *De Krant. Een Cultuurgeschiedenis* (Amsterdam 2019).

Primaire bronnen

Alle krantenberichten zijn te vinden in het krantenarchief van Delpher, tenzij anders vermeld. (<https://www.delpher.nl>)

1. Algemeen Handelsblad, 'De griep in Indië', (27 februari 1919).
2. Algemeen Handelsblad, 'Honderdduizend ontslagen krijgsgevangenen op komst', (12 november 1918).
3. Algemeen Handelsblad, 'Onze Oost. Verspreide Berichten', (13 maart 1919).
4. Algemeen Handelsblad, 'De Sterftcijfers', (11 februari 1919).
5. Algemeen Handelsblad, 'Spaansche griep en inkwartiering', (13 november 1918).
6. Algemeen Handelsblad, 'De Spaansche Griep', (14 november 1918).
7. Algemeen Handelsblad, 'De Spaansche griep', (9 oktober 1918).
8. Algemeen Handelsblad, 'De Spaansche griep in de Kaapprovincie', (11 oktober 1918).
9. Algemeen Handelsblad, 'De Spaansche griep', (9 oktober 1918).
10. Algemeen Handelsblad, 'Weezenverzorging', (13 maart 1920).
11. De Middelburgsche Courant, 'De Spaansche griep', (16 juli 1918).

12. Provinciale Noordbrabantsche en 's-Hertogenbossche Courant, 'Nederland. De vluchtelingen', (2 november 1918).
13. De Sumatra Post, 'De influenza', (6 november 1918).
14. De Sumatra Post, 'Nederlands-Indië', (6 maart 1919).
15. De Telegraaf, 'De Spaansche ziekte in het Engelsche interneringskamp', (11 juli 1918).
16. De Tijd, 'De geheimzinnige ziekte te Spanje', (dinsdag 4 juni 1918).
17. De Telegraaf, 'De Spaansche griep in Zuid-Afrika', (4 februari 1919).
18. De Telegraaf, 'De Spaansche griep in Afrika', (11 oktober 1918).
19. Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant, 'Advertentie Stofreinigers', (14 oktober 1918).
20. The Times, 'Tanger Stricken With Influenza', (8 oktober 1918). Te vinden in het krantenarchief van *The Times* (<https://www.thetimes.co.uk/archive/>).
21. Zin uit de speech van Hiram Johnson (1917). <https://jhupbooks.press.jhu.edu/title/first-casualty>